

navneregister, repræsenterer en stor arbejdsindsats. Hans Chr. Wolter har med den gjort vejen lettere for de mange, der interesserer sig for et stykke

kulturhistorie med både inden- og udenrigspolitiske overtoner: den landmilitære uniformering.

Per Willemoes Jørgensen

SLESVIG OG HOLSTEN

H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1986). 260 s.

Midt i al reformationsjubilæumspostyret er Sønderjylland heldigvis ikke blevet glemt, og det er vigtigt, da Reformationen her faktisk ikke blot begyndte tidligere end i Kongeriget, idet Herman Tast starter i Husum allerede 1522, men overgangen varede længere, da den vel egentlig først kan kaldes afsluttet med gamle biskop Gotskalk Ahlefeldts død 1541 og udstedelsen af den slesvig-holstenske kirkeordinans 1542.

De mange, for danske læsere næppe altid velkendte særtræk betones, ikke mindst hertug Christians virke og Haderslevs betydning i den første reformationsfase, og den belæste forfatter synes ikke at overse meget væsentligt. Måske kan han snarere bebrejdes en lejlighedsvis lidt overdreven pietet overfor en ofte ret gammel litteratur. Således ikke blot accepteres gamle Rørdams formodninger om hofpræsten Johan Alberdes (i DBL kaldet Albertsen), men nærmest udbygges (at aflægge vidnesbyrd i en sag er dog ikke det samme som at »plædere« for frifindelse?).

Intet under at forfatteren stærkt betoner den rolle, som indførelsen af folkesproget i gudstjenesten betød, netop fordi kirkesprogsgrænsen viser sig at komme til at blive næsten identisk med den nuværende grænse.

Særdeles nyttig er den grundige gennemgang af kendte nordslesvigske præ-

ster, da dette forklarer meget om reformationens stilfærdigt gradvise gennemførelse på sogneplanet. Dels indsættes faktisk et meget stort antal præster netop i tiåret 1526-36 (dvs. at netop disse ofte må antages at være i hvert fald »reformpositive«), dels viser det sig, at adskillige sønner af lidet kendte præster – som siden kom til at efterfølge deres fædre i embede – simpelthen må være født i 1520erne!

Måske er det lidt uheldigt at kalde den sidste biskop Gotskalk Ahlefeldt for tilhænger af »Romerkirken«, da hverken han eller Slesvigkirken reelt havde forbindelse til paven efter ca. 1525, hvad der i sig selv er bemærkelsesværdigt, da Slesvig vel strengt taget ikke var juridisk bundet af Odense herredagenes beslutninger 1526/27. Men i alle tilfælde er det et vigtigt tomrum i vor historiske litteratur der hermed på udmærket vis er blevet udfyldt.

Troels Dahlerup

Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*. (Historisk samfund for Sønderjylland, 1985). 251 s., 105 kr.

Denne afhandling fremtræder ifølge forordet som en mere publikumsvenlig udgave af en i 1983 indleveret guldmedaljeafhandling ved Århus Universitet. Opgavens ordlyd var da, Det nordslesvigske landbrug ca. 1880-1914 og dets betydning for den danske nationale be-

vægelse. Udgangspunktet for denne formulering var ønsket om at få en nærmere undersøgelse af et af de væsentligste aspekter i en tese, der i 1973 blev fremsat af Gottlieb Japsen om baggrunden for den danske bevægelses udvikling i Sønderjylland fra slutningen af 1700tallet og indtil 1920. Tredje og sidste fase skulle da ifølge Gottlieb Japsen finde sted i perioden 1880-1914, hvor danskhedens truende undergang i Nordslesvig blev vendt »til uimodståelig fremgang og endelig sejr«. Når dette kunne ske, skyldtes det ifølge Gottlieb Japsen, at den dominerende samfundsklasse i Nordslesvig, gårdmændene, gennem den danskinspirerede intensivering af deres landbrugsbedrifter opnåede økonomisk uafhængighed og stabilitet, og at de dermed blev endeligt og fuldt borgerliggjorte, samtidig med at de, bl.a. igennem andelsbevægelsen, kom til at forbinde begreberne demokrati og frihed med danskheden. Gottlieb Japsen mente endvidere at kunne påpege en sammenhæng i tid og rum mellem landbrugets intensivering og danskhedens fornyede fremgang, idet den nye danske fremgang begyndte i Als-Sundeved-området, hvor landbruget også først blev intensiveret. Såvel intensiveringen som den nyopvakte nationale bevægelse skulle derfor have bredt sig fra dette område nord- og vestpå i Nordslesvig.

Opgaven var følgelig den ganske omfattende at undersøge, om Japsens væsentlige og spændende tese var holdbar. I klar konsekvens heraf har forfatteren opstillet sin strategi. For det første vil han gennem en undersøgelse af det nordslesvigske landbrugs udvikling 1880 til 1914 finde ud af, »om det er rigtigt, at intensiveringsprocessen begyndte på Als og Sundeved, mens de vestlige egne og midtlandet kun langsomt fulgte efter«. For det andet om det er rigtigt, »at den danske bevægelses

fremgang i perioden udgik fra et centrum på Als og i Sundeved«. Hvis begge dele bekræftes, og de to udviklingsforløb tidsmæssigt følger tæt efter hinanden, skulle holdbarheden af Japsens tese være underbygget.

For så vidt det i det hele taget er muligt at underbygge sådanne brede postulerede sammenhænge med kildedata, forekommer den valgte efterprøvelse at være yderst rimelig.

Første del af undersøgelsen efter præsentationen af tese, kilder og strategi (side 7-16) er følgelig helliget det nordslesvigske landbrugs udvikling 1880-1914 (side 17-94), mens anden del af undersøgelsen beskæftiger sig med danskhedens udvikling i samme tidsrum (side 95-176). Denne anden del er igen opdelt i to hovedundersøgelser, dels af, hvad forfatteren kalder danskhedens »ydre« udvikling, d.v.s. den talmæssige styrke i bevægelsen, således som denne kommer til udtryk i stemmetallene til rigsdagen 1867-1912 (side 104-122) og som den belyses i det af H. V. Clausen indsamlede materiale om sindelaget hos de nordslesvigske gårdmænd 1863-1903 (side 123-136), dels af danskhedens »indre« udvikling, d.v.s. intensiteten i de dansksindedes nationalfølelse i perioden 1880-1914 (side 137-170 og side 179-193). Det sidste er vel undersøgelsens originaleste forskningsbidrag, idet intensiteten er gjort målelig gennem en undersøgelse af medlemstilgangen til de forskellige nationale foreninger i de enkelte regioner i Sønderjylland samt af en undersøgelse af de enkelte aktive dansksindedes totale engagement i henholdsvis nationale foreninger og landbrugsøkonomiske foretagender som andelsmejerier og indkøbsforeninger. Personundersøgelsen er af arbejdsmæssige årsager foretaget i ni udvalgte sogne i Nordslesvig. Endelig følger til slut den sammenfattende konklusion på grundlag af de

enkelte delundersøgelser (side 194-202), der ikke falder ud som en bekræftelse af Japsens tese, men synes at pege på en række politiske forklaringsmodeller.

Jeg skal i det følgende diskutere nogle enkelte punkter vedrørende de spændende, men også af og til problematiske synspunkter, som man præsenteres for i undersøgelsen. Det er spændende at se de forskellige tråde i den økonomiske, sociale og nationale udvikling i Nordslesvig trukket op, således som det her sker med henblik på at afklare den fremsatte tese, og undersøgelsen som helhed er udtryk for en imponerende faglig indsats fra Schultz Hansens side, hvad den omfattende litteratur og kildefortegnelse også i sig selv er vidnesbyrd om.

Alligevel synes jeg ikke, at jeg overbevises af undersøgelsens resultat. Dette skyldes nok, at afprøvningen af den omfattende tese naturnødvendigt medfører, at hovedparten af afprøvningen må foregå ud fra en sammenstyknings af den allerede eksisterende forskningsresultater, mens kun en mindre del kan bygges på selvstændige kildestudier.

Problemerne opstår allerede i forbindelse med den første hovedundersøgelse af det nordslesvigske landbrugs udvikling. Efter en kort præsentation af de allerede kendte træk, såsom den stagnerende befolkningsudvikling i Nordslesvig, erhvervsfordelingen, og det nordslesvigske landbrugs særstilling, som beskyttet af de tyske toldlove på godt og ondt, vender Schultz Hansen sig mod en diskussion af, hvad man skal forstå ved et intensivt landbrug, og hvorledes udviklingen herindenfor kan måles. I forkortet form går Schultz Hansens bud ud på, at man ved intensiv drift forstår en ved anvendelse af kapital eller arbejde kraftig og rationelt ledet drift. Dette kan bl.a. ses på følgende karakteristika:

Agerbruget er baseret på erstatningsdrift.

Husdyrholdet ofres stor opmærksomhed og giver det væsentligste indtægtsbidrag.

Produkterne gennemgår en industriel forarbejdning og forædling udenfor landbrugsbedriften.

Der sker en i forhold til grundkapitalen stor indsats af driftskapital i driften.

Der anvendes i driften de nyeste videnskabelige erfaringer med forædling af planter og dyr.

Iøvrigt henviser Schultz Hansen med hensyn til sin metodik til Peter Thoning Olesens centrale artikel om omlægningen fra vegetabilsk til animalsk landbrugsproduktion i perioden efter ca. 1850 fra 1977; men til dels uden at kunne følge dennes samlede synspunkter op i de efterfølgende analyser. Problemerne viser sig, når det ikke er slutfasen i den ovennævnte definition, der skal afgøres, men når intensivering skal belyses, som den »proces, landbruget gennemgår henimod en stadig mere intensiv drift«. Når dette sammenholdes med den følgende bemærkning: »begrebet omlægning bruges derimod kun til at betegne en overgang fra en driftsretning til en anden, f.eks. fra overvejende kornproduktion til overvejende mælkeproduktion«, må dette vel netop tages som vidnesbyrd om Schultz Hansens problemer med at få de i definitionen nævnte variable afvejet i forhold til hinanden, da de begge indgår i definitionen af intensivt landbrug. Dette problem forøges ved, at der er flere regionalt betingede produktionsretninger i Nordslesvig omkring 1900 (jvfr. figur 4, side 35) og at udgangspunktet for intensiveringsprocessen kan have været yderst forskellig førend 1873, hvorfra de enkelte udviklingstræk belyses. Situationen lettes ikke af, at de af Schultz Hansen opdeltede produktionsregioner ikke er sammen-

faldende med de fire amtskredse, som de statistiske oplysninger er opdelt i. Det medfører, at eventuelle forskelle let kan blive for udviskede og forkerter på detailplanet, som vi i denne undersøgelse skal bevæge os på. Det må derfor være tvivlsomt, om det statistiske billede, som gives i fremstillingen af landbrugets intensivering i de enkelte regioner, er troværdigt, selvom en intensivering for Nordslesvig som helhed er umiskendelig. Mere frugtbart vil det nok fremover være at studere udviklingen i henholdsvis deciderede kvægopdrætsområder (fedekvæg, køer) og blandingsområder med overvejende vegetabilsk produktion i udgangspositionen (kornavl, rodfrugt, køer, svin), således som Peter Thonning Olesen har lagt op til. Så vidt jeg kan se, beror Schultz Hansens tilslutning til Japsens tese vedrørende den regionale udvikling i landbrugets intensivering, først og fremmest på udviklingen i medlemstallet i landboforeningerne (side 75).

I andet hovedafsnit om den danske bevægelse 1880 til 1914 bliver først den af forfatteren benævnte »ydre« udvikling gennemgået, d.v.s. danskhedens udbredelse 1867-1912, som denne manifesterer sig gennem valgresultaterne til rigsdagen. Analysen bygger her først og fremmest på en bearbejdelse af von Jessens håndbøger i henholdsvis det slesvigske og det nordslesvigske spørgsmål samt Aksel Lassens fremstilling fra 1976, Valg mellem tysk og dansk. Stemmetallene fordeles her på de 15 områder, som H. V. Clausen i 1894 var ophavsmand til. Resultatet heraf bliver en understregning af det af Aksel Lassen påpegede forhold, at den tilsyneladende fremgang i stemmetal fra 1890 til 1912, efter tilbagegangen i 1880'erne, rent faktisk, når man justerer for det stigende vælgerkorps og for de optanter, der fik tysk statsborgerskab og dermed stemmeret i perioden, betegner en

relativ tilbagegang eller i bedste fald en stagnation. Dette følges op af en undersøgelse ud fra H. V. Clausens materiale over gårdmændenes sindelag 1863, 1893 og 1901 til 03. Dette materiale, som sikkert var udmærket statistik i dagens kampsituation, forekommer umiddelbart mere problematisk som troværdigt kildemateriale i dag, og problemerne ved at anvende det er nok større, end forfatteren selv giver udtryk for. Under alle omstændigheder synes materialet at vise, at der blandt de dansksindede i de 15 distrikter var forholdsvis flere ikke-gårdmænd end gårdmænd. Overføres dette forhold til de sydligste egne af Nordslesvig og regner man med, at bærerne af danskheden var gårdmændene, var danskheden her truet, da der her blandt gårdmændene var et flertal af tysksindede.

Schultz Hansen må herudfra tilslutte sig vurderingen af »jordkampen«, som den væsentligste faktor i danskhedens stabilisering i Sydslesvig fra 1890 til 1912.

Efter at have gennemgået de ydre tilslutningsforhold, måles de indre forhold. Intensiteten eller styrken i den nationale følelse kan selvfølgelig kun måles indirekte, men ved at måle medlemstilgangen i de traditionelt danske bevægelser, Sprogforeningen (fra 1880), foredragsforeningerne (1884 og frem), Vælgerforeningen (1888) og skoleforeningen (1892) samt oplaget i den dansksprogede presse når Schultz Hansen frem til, at der uden tvivl var tale om en vækst i den nationale bevidsthed, som efter en spæd begyndelse i 1880'erne tog fart i 1890'erne. Han advarer dog mod en overvurdering af virkningerne af denne tilvækst før 1906. Væsentligt er det her, at Schultz Hansen kan konstatere, at fremgangen i den indre bevidsthed målt på denne måde begynder på samme tidspunkt i Haderslev vesteramt og i Sønderborg

kreds. Alene herved falder den af Japsen foretagne sammenkædning af landbrugets intensivering med danskhedens udvikling til jorden.

Endelig følger til slut den mest væsentlige og spændende del af undersøgelsen, udforskningen af den danske bevægelses sociale basis gennem en undersøgelse i ni udvalgte sogne af de danske foreningsmedlemmer efter social status. Denne undersøgelse opgøres for såvel populationen af medlemmer, af tillidsmænd og af bestyrelsesmedlemmer. Dette synes at godtgøre, at gårdmandsstanden »fremfor alle andre grupper udgjorde den danske bevægelses sociale basis og rygrad«.

Som sagt synes anden del af undersøgelsen at godtgøre, at Japsens tese var forkert, og dette godtgøres i og for sig uden, at det er nødvendigt at inddrage undersøgelsens første del, hvis resultater forekommer mig tvivlsomme trods det ihærdige arbejde, der er lagt deri. Her synes mig det yderst positive resultat af forsøget på en samlet afprøvning af Japsens tese at være, at Schultz Hansens forsøg viser os, at de hidtil statistisk tilgængelige oplysninger om udviklingen i Nordslesvig er utilstrækkelige, ligesom den topografiske og tidsmæssige spændetrøje, som ligger i Japsens tese, er urimelig.

Her forekommer det nærværende anmelder, som om den festtaleretorik, som de dansksindede sønderjyder ynder at benytte sig af i forståelig stolthed over, at udviklingen blev vendt, og man fik stemt sig hjem til Danmark i 1920, gennem sin snævre centrering på Nordslesvig ud fra den faktiske grænsedragning i 1920 og alene til perioden 1864 til 1920 virker negativt ind på forklaringsmodeller og afprøvningsheraf. I dette tilfælde, hvad med udviklingen i det øvrige Slesvig. Hvorfor gendrev den af Japsens fremhævede »uimodståelige demokratiske danske kraft« ik-

ke den tyske fremgang i det øvrige Slesvig, hvis Als-Sundeved-området var centrum for denne udvikling?

Dette selvfølgelig ikke til forklæjning af den sagesløse forfatter, hvis opgave var givet på forhånd, men alene som et udtryk for den inspiration, løsningsforsøget har givet nærværende læser. Gid at det næste mål må blive en samlet gennemgang af landbrugets udvikling i hele Slesvig 1800-1920 fordelt på brugstyper. Først da tror jeg på en reel mulighed for afprøvning af teser vedrørende sammenhængene imellem økonomi og nationalisme i Sønderjylland.

Finn Stendal Pedersen

Thomas Steensen: *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert.* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins; bd. 89, Neumünster 1986). Bd. 1, 526 s., bd. 2, 198 s.

Nogle få tusinde frisisktalende bor der i Sydslesvigs vestlige strøg, umiddelbart syd for den dansk-tyske grænse. De lever overvejende i landdistrikterne, og de dialekter, de taler, står temmelig langt fra hinanden. Ved siden af har de fleste siden forrige århundrede også talt tysk, fordi det var kirkens, skolens, administrationens og det moderne næringslivs sprog. Efterhånden som de fjerntliggende landdistrikters integration i det tyske samfund skred frem, assimileredes befolkningen også sprogligt. Fra slutningen af forrige århundrede satte nogle få, mest udenforstående intellektuelle, deres kræfter ind på at redde det frisiske sprog ved siden af det tyske, enkelte tilmed i stedet for det tyske. Disse bestræbelser er det ene af denne bogs hovedtemaer.

Fra 1920 hvirvledes også Sydslesvigs frisisktalende ind i modsætningen mel-